

BİR BELAĞAT ŞAHESERİ OLARAK CAHİZ'İN EL-BEYAN VE'T-TEBYİN ADLI ESERİ

Yrd. Doç. Dr. Semira KARUKO

ÖZET

el-Beyân ve't-Tebyîn, Arap dil özellikleri üzerinde duran ve Arapların şiir ve hitabetteki kabiliyetlerini ortaya koyan el-Câhiz'in bu alandaki en önemli eseridir. Aynı zamanda el-Câhiz'in en çok bilinen, en çok nâm salan ve en çok basılan kitabıdır.

Eser, bir edebiyat, belâgat, hitâbet ve şiir sergisidir. Lisanı ve üslûbu bakımından mükemmel bir fesâhat ve belâgat numunesi olduğu kadar, mevzusu bakımından da Arap edebiyatının zengin bir antolojisi sayılır.

el-Beyân ve't-Tebyîn, edebiyat sahasının birbirinden farklı kültürlerden olan en önemli isimlerini ve onların sanat anlayışlarını ihtiva eden geniş bir ilmin ürünü olarak kabul edilecek olursa el-Câhiz, -bu eserle- sadece öne çıkıp sivirmekle kalmaz aynı zamanda, bize kitabında Arap Beyânına dair titiz bir şekilde mülâhaza ve idrakte ortaya konmuş ilk araştırmaları da sunar. Belâğî ölçü ve kriterleri içinde bulunduran bu eser, aynı zamanda bariz bir şekilde "*Beyân*" ismini taşıyan ilk eserdir.

Anahtar kelimeler: el-Beyân ve't-Tebyîn, Câhiz, Belâgat

ABSTRACT

Al-Bayan wa al-Tabyinn is the most important work of Al-Jahiz, in which it demonstrates the ability of Arab poetry and oratory. At the same time, it is the most famous and most printed book of Al-Jahiz.

The work is a literature, eloquence, oratory, poetry exhibition. In terms of subject matter considered to be a rich anthology of Arabic literature as well as a perfect fesâhat, beautiful and effective speech and rhetoric sample.

Al-Bayan wa al-Tabyinn, if it is accepted as a product of the most important names of different cultures from each field of literature and a broad understanding of science containing their art, Al-Jahiz -with this work- excels. At the same time, it reveals the first research to rigorous consideration and perception on the Arab Bayan. This work is the first work bearing the name "Bayan" which is containing from BELAG measurement and criteria.

Key words: Al-Bayan wa al-Tabyinn, Jahiz, Eloquence

1. el-Beyân ve't-Tebyîn:

Bu eser, el-Câhiz'in Kitâbu'l-Hayevân'dan sonra, hayatının sonlarına doğru, yani en olgun çağında yazdığı eseridir. Bunu, el-Câhiz'in kendisi "el-Beyan ve't-Tebyîn" adlı bu eserinde, şu sözlerle ifade eder: "Âdetim üzere, Kitâbu'l-Hayevân'ın her cildinde, on sayfa civarında Arap şiirine, fıkra ve anekdotlarına yer verdim. Sen de, hoşuna git-

tiğini söyleyince, ben de bu kitapta, bunlara daha fazla yer vermeyi istedim ki bu kitabın şansı, Allah'ın izniyle, daha çok olsun"¹.

Müellif bu eserini Ahmed b. Ebî Duâd'a ithaf etmiş, o da, el-Câhız'a eser karşılığında beş yüz bin dinar ödül vermiştir². Bilinen şu ki Ebû Duâd'ın kendisi, bir fasih, belîğ ve şair kimliğine sahipti. Dolayısıyla, edebî bir zevke sahipti. Bu da bize, el-Câhız'ın, eserini nasıl bir titizlikle yazdığı hususunda bir ipucu vermektedir. Ayrıca kitabın edebî değerini ve önemini gözler önüne sermektedir.

el-Câhız'ın ortaya koyduğu en önemli eserler arasında -Ebu'l-Kâsım es-Sirâfî'nin de açıkladığı gibi- "*el-Beyân ve't-Tebyîn*" onun en çok yazılan, elden ele dolaşan, en çok istifade edilen eseri olmuştur. Kendisinden sonra gelen birçok edebiyatçı, eleştirmen, yazar belâğat ve fesâhat ehli kimseler bu eserin adeta öğrenciliğini yapmışlardır. Onun rehberliği sayesinde ince bir edebiyat zevkine, yazı ve telif sanatında güçlü bir kaleme sahip olmuşlardır.

Arap kültür tarihinde sabit ve ispatlanmış olan şeylerden biri, el-Câhız'ın kendi çağdaşı olan ya da kendisinden sonra gelen birçok edip ya da yazarın onun bu kitabını duymuş ya da ondan istifade etmiş olmasıdır. Son dönem (çağdaş) edebiyatçılar da bu kitaptaki edebî bilgilere müracaat etmektedirler. Öyle ki el-Câhız'ın kitabına aldığı edebî konular taşkın bir deniz gibidir. Bu denizden birçok büyük âlim ve müellif faydalanmıştır. İbn Kuteybe'nin "*Uyunu'l-Ahbâr*"ı, İbn Abdirebâh'ın "*el-'İkdu'l-Ferîd*"i, el-Husrî'nin "*Zuhru'l-Âdâb*"ı ve "*Cem'u'l-Cevâhir*"i ve daha sayısız eserde "*el-Beyân ve't-Tebyîn*"in izini görmekteyiz. Bu kitaplar, çok olmalarına ve belâğat konularını "*el-Beyân ve't-Tebyîn*"den öğrenmelerine rağmen, yöntemleri bakımından büyük farklılıklar sergilerler. Yazarlarının düşünce ve kültür yapılarının farklılığına, ele aldıkları konuyu anlama ve ona hâkim olma kapasitelerine göre konular içerik ve sayı bakımından farklılık gösterirler³.

İbn Haldun "*Mukaddime*"sinde bu bilgileri doğrulayan şu sözleri söyler: "İlim meclislerinde hocalarımızdan bu ilmin esasını, dört eserin teşkil ettiğini duyardık. Bunlar: İbn Kuteybe'nin "*Edeb'ul-Kuttâb*"ı, el-Müberred'in "*el-Kâmil*"i, el-Câhız'ın "*el-Beyân ve't-Tebyîn*" i ve Ebû Ali el-Kâlî'nin "*en-Nevâdir*"idir. Bu dört tanesi haricindeki kitaplar ise bunların tâbileri, dalları ve yan eserleri gibidirler⁴.

1 el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I/225, (Thk. M. 'Abdusselam Harûn), Matbaatu'l-Hancı, Mısır, 1975.

2 Yâkut el-Hamevî, Ebû 'Abdillah, *Mu'cemu'l-udebâ*, XVI/106, (nşr. Dâru'l-kutubi'l-İlmîyye), Beyrut, 1991.

3 Bedevî Tabânc, *el-Beyân'ul-'Arabî*, s.104-105, *el-Beyânu'l-'Arabî*, Mektebetu'l-Ancelo el-Mısıryye, Mısır, 1968.

4 İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 805, Lecnetu Beyân'i-l 'Arabî, 1968.

İbn Haldun'un "*Mukaddime*"sinde belâğat ve edebiyat ilimlerine temel olarak saydığı bu eserlerin en eskisinin "*el-Beyân ve't-Tebyîn*" olduğu malumdur. Dolayısıyla belâğat sanatlarında bunların ve sonralarında gelen eserlerin ana kaynağı sayılır.

2. Kitabın Muhtevası:

Eser, bir edebîyat, belâğat, hitâbet ve şiir sergisidir. Lisanı ve üslûbu bakımından mükemmel bir fesâhat ve belâğat numunesi olduğu kadar, mevzusu bakımından da Arap edebiyatının zengin bir antolojisi sayılır.

el-Câhız, kitabına istiazeyle başlar. Çünkü insanlar eskiden beri, her türlü kötülük ve şerden Allah'a sığınmışlardır. el-Câhız da her türlü eksiklik ve kusurdan emniyette olmak için Allah'a yalvarır.

el-Beyân ve't-Tebyîn'i dikkatlice inceleyerek okuyan kimse el-Câhız'ın eserinde asırları/ dönemleri ve yaşadıkları bölgeleri farklı olan gerek Arap olan gerekse Arap olmayan milletlerin belâğatla ilgili düşünce ve tasavvurlarını bulacaktır. Bunlarının hepsinin görüş, düşünce ve bakış açılarını yorumladığına şahit olacaktır.

Sıralayacak olursak eser, iki kapağı arasında başlıca şu belâğî tasavvurları barındırır:

2.1 Cahiliye dönemi insanların beyân ve söz sanatlarıyla ilgili tasavvurları ve bu sanatların gelişmesini sağlayan kurallar hakkındaki etkin görüşleri

Cahiliye ehli, bu sanatla ilgili görüş ve mülâhazalarını çok iyi bildikleri şiir, hitabet ve diğer edebî sanatlar üzerinde eleştirisel bir şekilde durmuşlardır. Bu yolla hükümler ortaya koymaya gayret etmişlerdir. Bu eleştirisel yaklaşım birçok durumda güzel neticeler vermiştir. Bu tenkitlerin bazıları tamamen özet, bazıları da konu merkezli olup metinler hakkındaki hükümlerden sonra, bu hükümlerin üzerine kurulduğu üslup ve illetlere kadar uzanır. Tüm bu çeşitleriyle cahiliyenin eleştiri sanatı (nakd) ince edebî zevke sahip olan köklü bir temele dayanır.

Cahiliye dönemi insanları, bu inceleme ve görüşlerin ardından edebiyatçıların faaliyetlerini eleştirdikleri söz sanatlarının üzerine kurulduğu, akıllarında netlik kazanan birçok kuralı ortaya koymayı başarmışlardır. Aynı şekilde nesir ve şiirdeki edebî kusurları keşfetmiş bunları gidermenin yollarını aramışlardır. Bu kusurlar hakkında şair ve hatiplere sanatlarında işe yarayacak nasihatlerde bulunmuşlardır. İcâz, itnâb, zıkr – hazf, teşbih, kinâye, ifsah gibi sanatlarda muktezây-ı hal ve makâma uyulması, bu nasihatlerden sadece bir tanesidir. Bunlar haricinde el-Câhız, cahiliye insanların zihinlerinde netlik kaza-

nan birçok nakdî yaklaşım ve konuyu eserinde –dağınık bir şekilde de olsa- bizlere sunmuştur.

Kitabında cahiliye ile ilgili alıntılarını genellikle onların aktardığı şekilde sunar. Şu sözleri bunun en açık örneğidir: “Bir Arap başka bir Arabı, icâz vasfıyla niteleyerek şöyle demiştir: ‘Allah’a yemin olsun ki o, sağlam olanı delik deşik olanın yerinde kullanırdı’. İcâzlı (mûcez) sözde manayı isabet ettirmekle alakalı olarak şunları söylerlerdi: ‘Filanca küçük bir çentik atar ve manayı tuttururdu’. Bu deyim mahiyetindeki sözü de Araplar işini ustaca yapan kasap ya da sözünü doğru bir şekilde özetleyen kimse için darb-ı mesel suretinde kullanmışlardır.”⁵

Bu tarz örnekler kitapta fazlaca yer almaktadır. Hepsi de bize Câhiliye Araplarının kendisinden başka bir şeyde usta olmadıkları ve onu güzel bir şekilde icra edemedikleri ve onu hakkıyla gerçekleştirmek için çaba sarf ettikleri söz sanatlarındaki önem ve titizliklerini gözler önüne sermektedir. Onlar bu uğurda, şairlerin şiirleri, hatiplerin hutbeleri hakkında mülhaza ve görüşte bulunmuş, onları eleştirmiş ve aynı zamanda belâğat ilminin üzerine inşa edildiği birçok kural ve ölçüyü de ortaya koymuşlardır.

1.3. Hicrî I. Yüzyılda İslam dini ile tanıştıktan sonra Arapların Belâğat ilmi tasavvurları ve bu yeni dinin üzerlerinde açıkça görülen etkisinin keyfiyeti.

İslamiyetle birlikte Arapların, edebiyata ve onun amacına olan bakış açıları değişmiş, eleştiri ölçüleri farklılaşmıştır. Câhiz eserinde, İslamı kabul ettikten sonra Arapların şiir ve hutbelerinde Kur’an-ı Kerim üslubunu nasıl incelediklerini, onu taklit etmeye ve ona benzemeye ayrıca ondan alıntılarda bulunmaya nasıl çalıştıklarını ele almıştır. Bunu en güzel biçimde ifade eden sözleri şunlardır: “Onlar, kutlama günlerinde hatipte ya da toplanma günlerinde sözde Kur’an’dan bir ayet dahi olsa bulunmasını güzel görürlerdi. Bu – onlara göre- söze güzellik, vakar, yumuşaklık, tatlılık ve konuya akıcılık kazandırır.”⁶

Ömer (r.a.) şöyle derdi: “Nikah hutbelerinin heyecanlandığı kadar beni heyecanlandıran, beni benden alan başka bir söz yoktur.” Hz. Ömer (r.a.) ve onun gibi yol gösterici önderler, ancak övgüyü hak eden unsurlara böyle kefil olurlardı”⁷.

el-Câhiz, ilk dönem Müslümanlarının belâğatın temeli ve kurallarıyla alakalı tasavvurları ile bu kurallar hakkındaki düşüncelerini bize sunduğu gibi, onların sözde tekellüfle ilgili düşüncelerini yüce Allah’ın “وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ” “Ben kendiliğinden yükümlülük altına giren-

5 el-Câhiz, a.g.e., I/107.

6 el-Câhiz, a.g.e., I/118.

7 el-Câhiz, a.g.e., I/117.

lerden *değilim*⁸ ayeti ışığında anladıklarına dikkatleri çeker. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in (a.s.) avurdunu şişire şişire konuşmayı, konuşurken harfleri gırtlaktan çıkarmayı (tak'ir) ve anlaşılabilir ifadelerle edebiyat parçalamayı nasıl yasakladığına da vurgu yapar.⁹

Kur'an-ı Kerim'in beyâna verdiği önemi ve bu büyük nimetle istişhâdını – ve bu nimeti peygamberlere (a.s.) lutfettiğini- anlatarak, Hz. Musa'yı (a.s.), onun "kendini ifade edememe" (i'y) ve tutukluluk sorununu nasıl telafi ettiğini, Hz. Muhammed'e (a.s.) ise "*Cevâmiu'l-Kelîm*" vasfını has kıldığını da konu çerçevesinde ele alır.¹⁰

Eser, ilk dönem Müslümanlarının, kendi dönemlerinde belâğatın temeli ve kurallarıyla alakalı tasavvurlarını açıklayan, onların beyânın değeri ve üstünlüğü hususundaki duygularını sergileyen bunlar gibi birçok farklı örneği barındırmaktadır. Ayrıca Müslümanların bu sanata - Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamber'in (a.s.) rehberliğiyle- getirdikleri yeni kural ve ölçüleri de sergilemektedir.

1.4. Hicrî II. yüzyıldan itibaren Arapların Belâğatın amacı ve hedefleri hususundaki anlayışları.

Bu dönemde Araplar, bu sanatla daha çok uğraşmaya ve ona büyük bir itina göstermeye başlamışlardır. Hatta bu ilimde yeni buluşlar ortaya koymaya ve ondaki yanlışlıklardan, eksikliklerden uzak durmaya gayret etmişlerdir. Bu asırda açık bir şekilde, temel eserlerin ortaya konmaya başlandığı, lügat, nahiv, hadis, fıkıh, megâzi ve diğer ilimlerin boy gösterdiği bilinmektedir. Âlimler bu ilimleri öğrenmek için meclislere akın etmişlerdir. İbareler açısından önemli olan ve dil ile ilintili meselelerin gelişimi, ayet ve hadislerin açıklanmasıyla alakalı konularda araştırma ve incelemeler başlamıştır.

Âlimlerin -bizzat kendileri- ibarelerin gözden geçirilip düzeltilmesinde, sözlerine tatlılık ve güzellik katacak unsurları araştırmada, duyanları hayretler içinde bırakacak sözleri bulma ve eserlerinde yazdıkları ya da öğrencilerine öğrettikleri terkipleri inceleme noktasında gayret göstermişlerdir.

-Bu asırda- kelamla ilgilenen ve buna özen gösteren bir grup âlim ortaya çıkmıştır. Bu grubun büyük bir bölümü, belâğat konularının keşfinde önemli katkıları olan dil alimlerinden meydana gelmekteydi.

Bu gruptaki alimlerin belâğatla ve söz sanatlarıyla ve bu sanatların –kendisiyle uğracak olan kimse için - kaçınılması gereken kusurlarla ilgili görüşlerini bizlere nakletmede el-Câhız'ın gayreti oldukça önem-

8 Sâd, 38/86.

9 bkz. el-Câhız, a.g.e., II/17, IV/27.

10 bkz. el-Câhız, a.g.e., I/8, IV/27.

lidir. Onu, Halil'den, Yunus b. Habîb, Ebu Amr b. el'Alâ, Sibeveyhî, el-Kisâî ve diğerlerinden nakillerde bulunurken görürüz.

1.5. Kelamcıların –özellikle Mu'tezilenin- söz sanatlarındaki gayretleri:

Kelamcılar, beyânın mîl ve nihel ehline karşı deliller sunmak isteyen kimsenin en büyük silahı olduğunun farkına varmışlardır. Beyân hiç şüphesiz, bâtil düşüncelerle mücadele eden ya da uzun hutbeler sunmak zorunda kalan kimselerin bilmesi gereken bir sanattır. Bununla birlikte harfleri kolayca çıkarmak, sesi net bir şekilde ortaya koymak ile harfleri eksiksiz telaffuz etmek ve vezni sağlamak gibi hususlara da vurguda bulunmuşlardır. Nitekim konuşmanın tatlılık ve güzelliğe olan ihtiyacı ihtişam ve netlik/açıklığa duyduğu ihtiyaç gibidir. Bu özellikler kalplerin kendisine meyl etmesini insanların etkilenmesini ve manânın süslenmesini sağlayan en önemli etkenlerdendir.

Bundan dolayı Vasıl b. Atâ ileri derecede peltek olduğunu anlayınca bir düşünce akımının savunucusu ve bir grubun lideri olarak gerek kendi taraftarlarına gerekse karşıt görüşteki gruplara ve liderlerine hitap etmek, yeri geldiğinde uzun süren konuşmalar yapmak zorunda olduğunda peltekliliğine sebep olan “ra” harfini bütün konuşmalarından çıkarmıştır. Böylece, uzun zamandır uğraştığı, peltekliliğini bastırma hususunda başarılı olmuş ve üstün bir beyân gücüne ulaşmıştır.¹¹

2.6. Râvilerin beyâna verdikleri önemin yanı sıra fesâhat ve belâğatı ifsad eden kusurlar ile söze değer katan onun kıymetini arttıran unsurları incelemeleri:

Halef el-Ahmer'in –râvilerden biridir- lafızlar arasında tenafürle ilgili sözlerinden nakilde bulunur. “Ebu'l- 'Âsî bana bir şiir okuyarak şöyle dedi: “Halef el-Ahmer bana lafızlar arasındaki tenafürle ilgili şu beyitleri okudu:

الطويل

يَكِدُّ لِسَانَ النَّاطِقِ الْمُتَحَفِّظِ ... وَبَعْضُ قَرِيضِ الْقَوْمِ أُنْبَاءُ عَلَّةٍ

el-Câhız bu beytin ilk kısmını (şatr) şu sözleriyle şerh eder:

“Halef'in قَرِيضِ الْقَوْمِ أُنْبَاءُ عَلَّةٍ sözünü,

O şöyle der: Eğer şiir hoş değilse (müstekrih) ise ve şiirdeki beyitlerin lafızları birbirine benzemiyorsa, aralarında farklı annelerden olan erkek çocuklarda olduğu gibi bir tenafür varsa, kelime yanındaki ile uyum içinde ve yerinde kullanılmamışsa bu durum, dilin telafuzunda dile zahmet ve sıkıntı verir”¹².

11 el-Câhız, a.g.e., I/14-15.

12 el-Câhız, a.g.e., I/66-67.

el-Câhız kitabında bu râvilerin çalışma ve gayretlerine, belâğat sanat ve konularının inkişafındaki etkilerine büyük ölçüde yer vermiştir. Nitekim onların Bedî kavramını ilk kullanan kimseler olduklarını söylemektedir¹³.

2.7. Kataiplerin (Küttâb) beyân ve onun fonksiyonlarıyla ilgili tasavvurları:

el- Câhız'a göre küttaplar, çeşitli kültürlere sahip kimselerdi. Onların acemlerin (Arap olmayanların) kültürünü almış olup çoğunun da acem olduğuna vurgu yapar. Bu âlimlerin de belâğat araştırmalarını ilgilendiren konularda çok büyük katkıları vardır.

el-Câhız, bu yazarların düşünce yapılarını ve algılarını, belâğat konularını ele alma ve sunmadaki değerlerini ve üstünlüklerini aktarmıştır. Onların belâğat ve söz sanatları hakkındaki anlayışlarını överek onlar hakkında şöyle der:

“Ben -kesinlikle- şimdiye kadar belğatta küttaplar gibi yöntem sahibi kimseyi göremiyorum. Onlar ne yabancı ve bilinmeyen kelimeleri ne de argo/sokak kelimelerini kullanmışlardır”¹⁴.

O, İbn Mukaffâ'nın – o dönemin küttaplarının en önde gelen ismidir- belâğatı daha öncesinde kimsenin açıklamadığı şekilde açıkladığını rivayet eder. Ona belâğat nedir diye sorulmuş o da “ Birçok şekilde cereyan eden anlamlara verilen genel bir isimdir....” diyerek cevabına başlamıştır.¹⁵

el-Beyân ve't-Tebyîn, bu grubun belâğatla ilgili sözleri, söz söyleme sanatları ve bu ilmi mükemmel bir şekilde icra etme hususundaki görüşleri ve ortaya koydukları birçok ölçü ve kural ile doludur.

2.8. Araplar haricindeki milletlerden olan kimselerin, belâğat, fesâhat ve söz sanatlarıyla ilgili tasavvurları.

İran (Fars), Yunan ve Rum o dönemde büyük medeniyetleri olan milletlerdendi. Arapların cahiliye dönemleriyle aynı çağda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Belâğat ve söz sanatlarıyla ilgili mantıkları (düşünce yapıları) ve belâğatın kurallarına önem verdiklerine tanıklık eden sahifeleri mevcuttu. el-Câhız, tüm bunları kitabına almış ve bizlere sunmuştur.

Bununla el-Câhız, eserinde dağınık olan belâğat ilminin sınırlarını ve onunla yakından uzaktan alakalı olan tüm düşünce ve tasavvurları bir araya getirmiştir. Sadece Araplarda değil, diğer milletlerdeki

13 el-Câhız, *a.g.e.*, IV/ 55.

14 el-Câhız, *a.g.e.*, I/137.

15 el-Câhız, *a.g.e.*, I/ 115.

görüşleri de ele almıştır. Aynı şekilde sadece Arapların son dönemini değil, câhiliyeden itibaren ilk dönemlerine kadarki zamanı, başka bir ifadeyle, söz sanatı onlar için korudukları, dikkat ettikleri değerli bir malları haline gelip onu geliştirmeye ve revaç kazanması için gayret göstermeye başladıkları andan itibaren incelemiştir. Bunun yanı sıra el-Câhız, bir araya getirdiği tüm bu bilgilere, ince zevk ve duygularından ilhamını alan kendi akıl ve düşüncesinin ürünü olan görüşlerini de katmıştır.

2. Âlimlerin Dilinden el-Beyân ve't-Tebyin'in Önemi

el-Câhız'ın kitabında bir araya getirdiği ve araştırmamızın bir önceki bölümünde aktardığımız tüm bu bilgiler -ilk defa- "*beyân*" ismini almıştır. " O, -bu kitapla- belâğat ilminin ilk evlandı dünyaya getirmiştir " dersek yanlış bir söylemde bulunmuş olmayız.

el-Câhız'ın *el-Beyân ve't-Tebyîn*'de sunduğu bilgileri "*belâğat ilmi*" olarak isimlendirmemizde herhangi bir hata ya da abartı yoktur. Nitekim -onun sayesinde belâğat, divan ve telifler arasında müstakil bir çalışma olarak yerini almıştır.

Fadl b. el-Amîd'in (ö.h.360) şu sözleri, bu durumu doğrular niteliktedir: "Üç ilim vardır ki, bütûn insanlar bunlarda üç kişiye muhtaçtır. Fıkıhta Ebu Hanife'ye, çünkü o, yazdıkları ve birer klasik haline getirdiği eserleriyle kendinden sonra gelen ve bu ilimle ilgili söz söyleyen herkesin ona işaret edip ondan rivâyetde bulunmalarını sağlamıştır. Kelamda Ebu Huzeyl'e; Belâğat, fesâhat, dil ve muârazada ise Ebu Osman el-Câhız'a muhtaçtırlar"¹⁶.

İbnu'l-Amîd, -bu sözleriyle- belagat ilmini el-Câhız tarafından kurulan müstakil bir ilim haline getiriyor. Nitekim belâğatın da Fıkıh ve Kelam ilimleri gibi, o dönemde, müstakil ve ayrıcalıklı bir yeri vardır. Bu iki ilmin (Fıkıh ve Kelam) diğer ilimlerden farklı olarak bir ayrıcalığı ve değeri vardır.

Kısaca diyebiliriz ki İbnu'l-Amîd'in bu söylemi son noktayı koyar niteliktedir. O, Ebu Hanife'ye Fıkıh ilminin önderliğini nispet edip kendisinden sonra gelen tüm fıkıhçıların araştırmalarında ondan faydalanıp ona işaret ettiklerini söylediği gibi el-Câhız'ın da belâğat ilminin kurucusu olduğunu, kendisinden sonra gelen ve belâğat ilmi alanında çalışan araştırmacı ve yazarların da ondan dolayısıyla *el-Beyân ve't-Tebyîn*'den istifade ettiklerini söylemiştir.

el-Câhız'ın hayatını yazan biyografi yazarları da *el-Beyân ve't-Tebyîn*'in belâğattaki üstünlüğünde ve bu ilmin kurulmasındaki etki-

sinde neredeyse hemfikirdirler. Onlar, *el-Beyân ve't-Tebyîn'i* övmüş ve onun bu ilimdeki bilgilerinden istifade etmiştir. Hatta bu yazarlardan bazıları onun eserinden birçok metni, yerlerine de işaret ederek, eksiksiz bir şekilde alır; onun bu ilmin kural ve esaslarındaki rehberliğine de ısrarla vurgu yaparlar.

“*Mu'cem'ul- Udebâ*”nın yazarının (Yâkut el-Hamevî) -ilk önce- el-Câhız'ın “Basra panayırının kurulduğu kendisine çöl Araplarının geldikleri, şairlerin ve hatiplerin şiirlerini ve hutbelerini okudukları “Mirbed”e devam ettiğini, Arap dilinin fesâhatini onların ağzından (şifâhî olarak) öğrendiğini söyler. Mirbed, câhiliye döneminin Ukaz panayırı gibi bir panayırdı¹⁷. Bununla el-Câhız'ın kitabının (*el-Beyân ve't-Tebyîn*) ortaya koyduğu belâğatın, asil bir zevke ve uzun pratiksel deneyimlere dayandığını ispatlamak istemiştir. Sonrasında da “*el-Beyân ve't-Tebyîn*” kitabından alıntılarda bulunur ve bu ilmin belli usul ve kaideler üzerine inşa edilmesindeki büyük gayretini ispatlamak adına “el-Câhız'ın belâğatı nitelediği sözlerinden” başlığıyla bir metin daha sunar. “Ne zaman -Allah sana uzun ömürler versin- söz manasına benzerse ve buna uygun bir hal alırsa bunun ölçüsü de tutturulmuşsa, ayrıca çirkin ve iğrenç olmaktan uzaklaşırsa işte o zaman (manayı) tam isabet ettirmiş oluruz.” Yakub bu metne ilave olarak şunları söyler: “Ebî Hayyân et-Tevhidî'nin el-Câhız'ı övmek için yazdığı kitabında bunu okudum....”¹⁸.

Aynı şekilde “*Umerâu'l- Beyân*” kitabının müellifi, el-Câhız'ı Beyân devletini kuran ve bu sanatın ilk gelişim dönemlerinde kendilerine itimad edilen şahıslardan biri olarak kabul eder. Ancak el-Câhız, belâğat araştırmaları sahasında yazdıklarının çokluğu, bu ilimde eleştirdiği hassas ölçüleriyle onlara üstünlük sağlamıştır. Onun belâğatı hakkında, eserin müellifi şunları söyler. “el-Câhız'ın belâğatı darb-ı mesel haline gelmiştir. Öyle ki “*Kur'an'ın icâz'ının delillerinden biri, el-Câhız'ın ona olan imanıdır*” denilirdi. Belâğat talebelerinin de en hayırlıları, el-Câhız'ın söylediklerine dikkat ederek onun yolunu iyice anlayıp benimseyenlerdir. Kısacası onun belâğatı, bu ilimdeki araştırmalarını yazma biçimi, fıkhu'l- luğadaki hassas ölçüleri (yani lafızların yerine ve Arapların onları nerede kullandıklarına birbirinden uzak lafızları ğarip kelimelerle sürekli tekrar etmekten kaçınmak, manânın aslından uzaklaştıracak ya da şaşırtacak her türlü şekilden kaçınmaktır.) bilmesinden kaynaklanmaktadır. Dediler ki: Belâğatın kaynağı, lafzı güzelleştirmeye ve şekli düzeltmeye bağlıdır. el-Câhız'ın bu konudaki payı oldukça büyüktür. O sürekli olarak belâğat talebelerini lafzın anlaşılabilir, düşük anlamlı, argo (sûkî), vahşî (yabancı) ve garib (bilin-

17 Yâkut el- Hamevî, a.g.e., XVI/75; Ramazan Şeşen, *el-Câhız ve Türklerin Faziletleri*, s.1-2, İstanbul, 2002.

18 bkz.Yâkut el- Hamevî, a.g.e., XVI/94-95.

mez) olmaması hususunda uyarmıştır. Ve demiştir ki: Eğer konuşan kimse Arap değilse, garib kelimeleri kullanması bir acizliktir, güçsüzlüğünün bir göstergesidir”¹⁹.

Yazarın gözünde el-Câhız da belâğat emirlerinden (prenslerinden) biridir. Bu sadece onun edebiyat alanında yazdığı çeşitli kitap ve risalelerinden ya da akıcı üslubu ve kullandığı sağlam lafızlardan kaynaklanmamaktadır. O, belâğat araştırmaları alanında sunduğu ve dâimi olarak talebelerine vasiyet ettiği kriterler ile beyânın prensidir. Bunların en kapsamlı ve sistemli olanları da şüphesiz *el-Beyân ve't-Tebyîn*'de toplanmıştır.

“*Meârifu'l-Karnî'l- 'İşrîn*” ansiklopedisinin “Câhız” maddesinin yazarı da onun belâğat ve beyândaki önderliğini açıklar. Hayatını “O, belâğatın tanınmış önderidir” sözleriyle başlayarak anlatır. Onun sözlerine değinince de “*el-Beyân ve't-Tebyîn*” den fesâhatla ilgili uzun bir metin sunar. Bu metin, Hz. Peygamber'in (a.s.) fesâhatı ile ilgili olan konudur. el-Câhız'ın bu konuda yazdıklarının tümünü -uzunluğuna rağmen- eksiksiz bir şekilde aktarır²⁰.

Kendisinden sonra gelen ilk dönem belâğat âlimleri, ondan etkilenenlerin yanı sıra, onun bu ilmin kurucusu olduğunu ve kaidelerini ortaya koyduğunu da idrak etmişlerdir. -Daha önceki bölümde- Ebu Hilal el-Askerî'nin hocası el-Câhız'a bu ilimdeki üstünlüğünden dolayı olan övgüleri de bilinmektedir²¹.

İbn Raşîk'in de -Beyân bölümünde- el-Câhız'ın bu ilimdeki üstünlüğünü ve önderliğini unutmuyarak şöyle dediğini görüyoruz: “Ebu Osman el-Câhız ki o kendi döneminin allâmesidir, üstünlükte ve değerde ulaşılamayan büyük çabanın ürünü olan bir kitap yazmaya (“*el-Beyân ve't-Tebyîn*”i *kasteder*) büyük bir zaman ayırmıştır”²².

Arap Belâğatı tarihçileri de, el-Câhız'ın bu ilimde oynadığı bariz role kayıtsız kalamamışlardır. Nitekim o, bu ilmin kurucu önderidir. Ne var ki onlar, ona hakkını ve layık olduğu değeri tam manasıyla vermemişlerdir; sadece belâğatı güzelleştirme hususundaki çalışmalarına işaret etmekle yetinmişlerdir. Sonrasında onların el-Câhız hakkındaki bu hükümleri yetersiz ve geçersiz kabul edilmiştir.

19 Muhammed Kürd Ali, *Umarâu'l-beyân*, II/340-341, Lecnetu't-telif ve't-terceme ve'n-neşr, 1937.

20 Dairatu Meârifu'l-Karnî'l- 'İşrîn, “Câhız”, III/39-40, Dâr el-Marife li't-Tab' ve'n-Neşr, Beyrut, 1933

21 el-'Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. 'Abdullah b. Sehl, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn: el-Kitâbe ve's-Şi'r*, s.11, el-Âsitene, tsz.

22 İbn Raşîk, Ebû 'Ali el-Hasan el-Kayravânî el-Ezdi, *el-'Umde fi mehâsini's-Şi'r ve âdâbth ve nakdih*, I/ 171, (Thk. Muhammed Karakazan, Birinci Baskı, nşr. Dâru'l-Ma'rife) Beyrut, 1988.

"*Beyân'ul- Arabî*" adlı eserin yazarı ise şu fikre varmaktadır: "O, belâğatın sınırlarını –bu ilmi araştıran bir kimsenin bilgilere açıkça ulaşabilmesi adına- düşündüğü ve gerek Arap gerek acem âlimlerden naklettiği şekilde sunmaya çalışmasına rağmen, bu istilahları sınırlarına ve çerçevelerine dikkat ederek düzenli ve ilmi olarak bir şekilde ortaya koymaz. Ele aldığı kısımlar da yeterli değildir. Fakat o, bu konuları edebî bir dille sunmuş, onlara nesir ve nazımdan edebiyat harikaları sayılan örnekler vermiştir." Yazar sonrasında el-Câhız'ın hakkını vermeye çalışarak şöyle der: "el-Câhız'ın bu konuda yazdıklarının ("*el-Beyân ve't-Tebyîn*"in)-ilk defa- yazılan yeni bir araştırma olduğunu düşündüğümüzde, bunlardan çok daha fazlasını yaptığı kararına varmamız kaçınılmazdır"²³.

"*Beyân'ul- Arabî*"nin yazarının bakış açısıyla ilmi kavramların edebî bir şekilde sunumu, ilk defa Ebu Osman tarafından gerçekleştirilen bir olaydır. Kendisinden bundan fazlası da beklenilemez; ona şeref ve üstünlük olarak bu özelliği bile yeter.

"*el-Belâğatu Tatavvur'un ve Tarihun*" kitabının yazarı, belâğat ilminin geçirdiği aşamaları sayarken, müstakil bir merhale olması hasebiyle el-Câhız ve "*el-Beyân ve't-Tebyîn*"i üzerinde özellikle durur. Ona göre eser, belâğatın tedvin sürecinin başlangıç aşamasıdır. Yazar konuyla alakalı olarak şunları söyler: "Hicrî III. asrın ilk çeyreğinden öteye gidemeyiz. Bu dönem beyân ve belâğat araştırmalarında büyük bir Mu'tezilî olan el-Câhız'ın sivrildiği ve "*el-Beyân ve't-Tebyîn*" adlı eserini telif ettiği dönemdir. Bu eser, içeriğinde bazı yabancıların ve Arapların beyân görüşlerini toplayan dört büyük cilt halinde yazılmıştır. Kendi döneminin insanların, özellikle de Mu'tezile'nin bakış açılarından birçoğunu kayıt altına almıştır"²⁴.

Onun bazı belâğî gayretlerini -güzel ve özet bir şekilde- sunduktan sonra şu sözüyle açıklamalarda bulunur: "Eğer el-Câhız, gelişmiş bir şekilde bulunan günümüz belâğat ilminin kurucusu sayılır dersek abartmış olmayız. Nitekim o, buna (belâğat ilmine) ilk olarak "*el-Beyân ve't-Tebyîn*" adlı eserini tahsis etmiştir. O, bu kitabında (belâğatta) kendisinin ve döneminin gözlemlerinden çok sayıda örnekleri yazmış, kendi döneminden önceki asırların mülâhazaları üzerinde detaylı bir şekilde durmuştur. Önceki Arapların görüşlerinden bahsetmiş ve az da olsa yabancıların fikirlerine de değinmiştir."²⁵

Dr. Taha Hüseyin de "*el-Beyân'ul- Arabî*"nin mukaddimesinde "Araplar, el-Câhız'ı Arap Beyânının kurucusu olarak kabul etmekle hata etmiş olmazlar"²⁶ diyerek aynı hükme varır.

23 Bedevî Tabâne, *el-Beyân'ul- Arabî*, s.102-103, Mektebetu'l-Ancelo el-Mısriyye, Mısır, 1968.

24 Şevki Dayf, *el-Belâğatu Tatavvur'un ve Tarihun*, s.47,nDaru'l-Me'ârif, Kâhire, 1962.

25 Şevki Dayf, *a.g.e.*, s.57-58.

26 Taha Hüseyin, *Temhid fi'l-Beyân'l-'Arabî*, s.7., Beyrut, 1983.

Son olarak bu görüşlerin sahipleri, el-Câhız'ın önderlik ve liderliği-ne şahitlik etmişlerdir. Hatta onun Arap Belâğatının kurucusu olduğunu, bu ilimdeki gayret ve çalışmalarını, bu ilme getirdiği kavramları ve ona kurallar koyma girişimlerini özetle ele alıp inceledikten sonra, konuyla ilgili bu düşüncelerini ifade etmişlerdir. el-Câhız'ın eserinde gördüğümüz gayret ve girişimlerini detaylı olarak sunmamızın ardından, bizler de bu âlimlerin görüşlerine katılmaktan başka bir söz söyleyemiyor ve hiçbir şüpheye düşmeden, kesin bir şekilde diyoruz ki; Ebu Osman el-Câhız'ın gösterdiği bu büyük çaba, belâgat ilmi tarihinde ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Kendi dönemindeki kelâm alimleri ile diğer müelliflerin eserlerinin ve tasniflerinin içeriğinde dağınık bir şekilde bulunan belâgat ilmine dair bilgileri bir araya getirmek için sarf ettiği büyük çabayı da göz ardı edemeyiz. Aynı şekilde muâsırları olan râvilerin, yazarların, edebiyatçıların ve kelimcülerin ağzıyla aktardığı bilgiler de oldukça önemlidir. O bunlarla yetinmeyip çeşitli halkların belâgat tasavvurlarını da bizlere aktarmıştır. Tüm bunları, belâgat ilminin geleceğine damgasını vuracak olan müstakil bir kitapta toplamıştır. Böylece belâgat çağındaki bütün ilimler arasında ayrıcalıklı bir hal almıştır. O, gerçek anlamıyla bu ilmin kurucusu olup kaidelerini ortaya çıkararak, esaslarını belirleyen ve temellerini inşa eden kişidir.

SONUÇ

Eserin edebî ve tarihî bir kıymeti vardır. Edebî değerine kısaca baktığımızda, el-Beyân vet-Tebyîn'in, belâgat ilmi açısından, bir temel niteliğinde olduğunu görüyoruz. el-Câhız'dan önce gelen edebiyat âlimlerinin belâgatle ilgili görüşleri, farklı kaynaklarda dağınık bir vaziyette bulunmaktaydı. Bazı âlimler de belâgat sanatına kısaca değinmekle yetinmişlerdi. Ayrıca bu ilimle ilgili birçok materyal, tedvin edilmediği için, ciddi oranda, kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. İşte el-Câhız, kaybolmak üzere olan bu bilgileri tek bir kitapta toplamıştır.

el-Câhız, bu eseriyle, belâgat ilmi sahasında birçok ilke imza atmış ve bir bakıma bu ilmin kurucusu kabul edilmiştir. Ayrıca bu eser, kendinden önceki âlimlerin görüşlerini öğrenilebileceğimiz ve bu alanda araştırma yapan kimselerin de bakması zorunlu olan temel bir başvuru kaynağıdır.

Eserin tarihî değeri; Yunan, Hint ve Fars kültürünü bir arada bulundurmasından ve birçok tarihî vesika ve kayıtları ihtiva etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu kitap bize bu medeniyet ve toplumlar hakkındaki bilgileri, yönetim düzenlerini, yaşam tarzlarını aktarmaktadır. Şuûbîlere olan reddiyeleri vesilesiyle de, o dönemin olayları hakkında geniş bir bilgiye ulaşma olanağı sunmaktadır.

Kısacası el-Câhız, eserine “*el-Beyân ve't-Tebyîn*” adını vermekle, amacını ve gayesini peşin olarak açıklamıştır. Kitapta Cahiliye dönemi, İslam'ın ilk dönemleri, Emevî ve Abbâsî devirlerinin hatip ve şairlerinden edebî nûmuneler verirken, her dönemin belli başlı siyasî, içtimâî ve ahlâkî olaylarına, kendisine has tarafsızlığıyla, temas eder. Dolayısıyla, kitabı okuyan bir kimse, Arap edebiyatının en seçkin ve güzel örnekleriyle karşılaştığı gibi; edebî akımlar, fikrî, siyasî ve tarihî olaylara üzerine derin derin düşünme ihtiyacı da duyar.

KAYNAKÇA

- Bedevî Tabâne, *el-Beyânu'l-'Arabî*, Mektebetu'l-Ancelo el-Mısriyye, Mısır, 1968.
- Dairatu Meârifî'l-Karnî'l-'İşrîn, "**Câhız**", Dâr el-Marife li't-Tab' ve'n-Neşr, Beyrut, 1933.
- el-'Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. 'Abdullah b. Sehl, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn: el-Kitâbe ve's-Şi'r, el-Âsitene*, tsz.
- el-Câhız, Ebû 'Osmân 'Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Thk. M. 'Abdusselam Harûn), Matbaatu'l-Hancî, Mısır, 1975.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Lecnetu Beyân'i-l 'Arabî, 1968.
- İbn Raşîk, Ebû 'Ali el-Hasan el-Kayravânî el-Ezdî, *el-'Umde fî mehâsini's-Şi'r ve âdâbih ve nakdih*, I-II, (Thk. Muhammed Karakazan, Birinci Baskı, nşr. Dâru'l-Ma'rife) Beyrut, 1988.
- Muhammed Kürd 'Ali, *Umerâu'l-Beyân*, Lecnetu't-telif ve't-terceme ve'n-neşr, 1937.
- Şeşen, Ramazan, *el-Câhız ve Türklerin Faziletleri*, İstanbul, 2002.
- Şevkî Dayf, *el-Belâğatu Tatavvurun ve Târihun*, Daru'l-Me'ârif, Kâhire, 1962.
- Taha Hüseyin, *Temhîd fî'l-Beyânî'l-'Arabî*, Beyrut, 1983.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû 'Abdillah, *Mu'cemu'l-udebâ*, (nşr. Dâru'l-kutubî'l-ilmîyye), Beyrut, 1991.